

Hladká, Zdeňka

K přeneseným pojmenováním a jejich zpracování v 1. dílu Českého jazykového atlasu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [231]-240

ISBN 80-210-3151-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100024>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDEŇKA HLADKÁ

K PŘENESENÝM POJMENOVÁNÍM A JEJICH ZPRACOVÁNÍ V 1. DÍLU ČESKÉHO JAZYKOVÉHO ATLASU

Paralelně s přípravou závěrečného pátého dílu *Českého jazykového atlasu* (Balhar – Jančák a kol. 1993, 1997, 1999, 2002; dále ČJA) připravují čeští dialektologové dlouho očekávanou reedici dílu prvního, který se během deseti let své existence stal už téměř sběratelským artiklem. Právě 1. svazku ČJA chceme věnovat následující poznámky. Důvodem není ani tak jeho opakované vydání, jako spíš charakter zachyceného lexika. První díl se věnuje slovní zásobě z věcně významových okruhů ‚člověk‘, ‚domácnost‘ a ‚místní prostředí‘. Přestože by se na první pohled mohlo zdát, že např. bohatě metaforické lexikum 2. dílu ČJA (nářeční názvy rostlin, hmyzu apod.) nabízí pro sledovanou problematiku lepší materiál, domníváme se, že šíře tematicky vymezené a v slovní zásobě centrálnější (často také vývojově starší) lexikum 1. dílu poskytuje o přenesených pojmenováních v dialektech obecněji platné informace. Zaměření na 1. díl ČJA podpořila i skutečnost, že při jeho přípravě si autorský kolektiv (do něhož patřila i pisatelka těchto řádků) ve všech směrech teprve utvářel zpracovatelskou metodu, takže se v jeho komentářových výkladech ukazují některé problémy spojené s uchopením nářečních přenesených pojmenování a významových posunů národněji nežli ve svazcích následujících, v nichž byla většina metodických nejasností již úspěšně vyřešena.

Přenesená pojmenování v nářeční slovní zásobě. V úvodu si dovolíme zopakovat několik obecných faktů (srov. Balhar 1995, Hladká 1997, 2000). Slovní zásoba (nářeční i nenářeční) se proměňuje více způsoby. Vedle tvoření nových slov, lexikalizace slovních spojení a přejímání slov cizích se na jejím vývoji podílejí také postupy, při nichž dochází pouze k rozšíření počtu významů nebo k významové změně už existujících slovních forem. Může se tak dít ustálením různých kontextových posunů významu, při nichž se nově vznikající jednotka od jednotky motivující liší pouze výměnou okrajovějších sémů, dále významovou specializací (specifikací), tj. zúžením významu, či naopak generalizací, tj. rozšířením významu, při nichž je rozdíl v sémové struktuře motivující a vznikající jednotky dán přidáním (v případě specializace) či ztrátou (v případě generalizace) diferenčního sému, a především tzv. sémantickým tvořením, k němuž řadíme

metaforické či metonymické přenášení významu (lépe přenášení pojmenování), při němž se nová lexikální jednotka sémově zpravidla dosti výrazně odlišuje od jednotky motivující (v případě metaforického přenášení se mohou např. shodovat jen v séměch asociativních). Metafora je tradičně vykládána jako pojmenování skutečnosti prostřednictvím výrazu primárně označujícího skutečnost něčím podobnou (*tertium comparationis* nemusí být znakem podstatným, bývá však znakem nápadným), metonymie vzniká přenesením pojmenování na skutečnost, která je s motivující skutečností spjata nějakou souvislostí či soumezností. Na rozdíl od metafory si metonymie v určitém smyslu ponechává význam motivující jednotky, pouze ho „zasouvá“ do pozadí. Lze si ji představit jako jakýsi druh elipsy. Za druh metonymie je považována i synekdocha, při níž je význam motivované jednotky založen na relaci *pars pro toto* nebo *totum pro parte*.

Pojmenovací postupy, při nichž dochází pouze ke změně významu už existujících forem, jsou, zdá se, v nářečích frekventovanější nežli ve spisovném jazyce; mj. z toho důvodu, že vyžadují jednodušší myšlenkové operace nežli např. derivace. Onomaziologický proces není založen na poměrně složité pojmové kategorizaci pojmenovávaného jevu a následném vybírání odpovídajícího slovo-tvorného modelu, nýbrž vychází především z přímé zkušenosti s denotáty (z jejich podobností či vzájemných souvislostí) a využívá jazykových prostředků už hotových.

Hovoříme-li o tvorbě přenesených pojmenování, je třeba připomenout ještě případy, v nářečích poměrně časté, kdy se při vzniku nového pojmenování motivovaného podobnostním či souvislostním vztahem projevuje snaha o jeho formální diferenciaci od jména motivujícího. Nejde tedy o čisté přenášení. Takové příklady do jisté míry vyvracejí ustálenou představu, že se jazyk nebrání polysémii. Diferenciační tendence se může realizovat rozšířením přenášeného výrazu o odlišující přívlastek nebo slovo-tvorným odlišením (k slovo-tvornému odlišení slouží např. funkčně přehodnocené deminuční sufixy, obdobný úkol však mohou plnit i sufixy další, především sufixy *-ec*, *-ice*, *-ce*, historicky rovněž deminuční, nicméně už od staré češtiny plnící funkci odlišovací). Oba uvedené druhy formální diferenciacie lze najít např. v metaforicky motivovaných nářečních názvech pro vlčí mák: *psí mák*, *máček*, *mačec*.

Terminologická poznámka: Odlišující přívlastek bývá též označován jako specializační, případně specifikační. Toto označení nepovažujeme za příliš vhodné v případech, kde funkce přívlastku není skutečně specializační/specifikační ve smyslu zúžení třídy denotátů, k níž se pojmenování vztahuje; např. v nář. pojmenování *křesný tatíček* ‚kmotr‘ je podle našeho názoru substantivní část založena na metafoře (funkce kmotra byla v mnohém podobná funkci otce) a přívlastek má pouze diferenciaci funkci. Nezařazuje třídu kmotrů do třídy otců, proto by bylo poněkud zavádějící nazývat ho specifikačním. Podobně není asi příliš šťastné – pokud bychom chtěli termín specifikační (bližší určení) uchovat pro zužování významu – tradiční označení slovo-tvorná specifikační pro případy metaforicky nebo metonymicky motivovaných pojmenování, jejichž vznik je provázen slovo-tvorným odlišením; např. tzv. specifikační název *hlavice* ‚horní rozšířené zakončení‘ se zakládá na metafoře, nikoli na zúžení motivujícího významu.)

Zmínku si zaslouží také pojmenování (opět v nářečích častá) zdánlivě vypada-
jící jako metaforicky nebo metonymicky přenesená, ale ve skutečnosti vzniklá

připodobněním určitého výrazu k výrazu zvukově blízkému (podíl na tomto procesu může mít lidová etymologie, takže při něm spolupůsobí i sémantická motivace). Nejčastějším důvodem formálního připodobnění je netransparentnost původních, často přejatých forem (srov. nářeční název rostliny *marjánka* vzniklý ze střlat. názvu *majorana*), případně snaha o docílení humorného efektu či jiného druhu jazykové aktualizace (srov. nář. název *eliška* ‚drobenka‘ vzniklý z *meliška*, to od *mlít*).

Někdy bývají všechny uvedené případy účelově zastřešovány označením přenesená pojmenování (tak víceméně i v následujícím textu).

Materiál 1. dílu ČJA – několik statistických údajů. V prvním svazku ČJA je (podle rejstříku) zaznamenáno 2220 nářečních pojmenování představujících teritoriálně vázané ekvivalenty 183 heslových slov. Zhruba 400 z nich (číslo je pouze orientační, u pomezních případů mohlo být autorčino rozhodnutí o zařazení/nezařazení do souboru subjektivní), tj. přes 18 % má charakter přeneseného pojmenování v širokém slova smyslu.

Přibližně 62 % ze 400 zaznamenaných přenesených pojmenování nemá podle údajů v ČJA v daném významu (nebo vůbec) paralelu v žádném západoslovanském jazyce. (Pro zajímavost jen 27 z těchto pouze českých pojmenování se v sledovaném významu vyskytlo i ve spisovné češtině.) Se slovenštinou nebo polštinou, případně s oběma jazyky (avšak ne s lužickou srbštinou) se shoduje cca 18 % přenesených pojmenování a s lužickou srbštinou, případně s lužickou srbštinou a polštinou nebo slovenštinou se shoduje 6 % přenesených pojmenování. Stranou těchto údajů jsme nechali přenesená pojmenování, jejichž motivujícím slovem byla zřetelná přejímka z cizího (neslovanského) jazyka, cca 14 % přenesených pojmenování. (Z toho pouze 6 se ve stejném významu objevilo i v jiných západoslovanských jazycích. Na základě údajů v ČJA však nelze vždy s určitostí říci, zda k přenesení došlo až v češtině, nebo jestli bylo slovo do českých dialektů přejato už v přeneseném významu.)

Faktory mající vliv na tvorbu přenesených pojmenování v nářečích. Metodicky lze tyto determinanty hledat na základě analýzy případů, kdy mezi územně diferencovanými nářečními pojmenováními určitého jevu naprosto převládnou přenesená pojmenování, případně i stejný typ přenesení – např. metafora, nebo dokonce i využití obdobných motivačních věcněvýznamových okruhů. Materiál 1. svazku ČJA (u každého dokladu v hranaté závorce uvádíme číslo strany) ukazuje, že se přenášení uplatňuje zejména při pojmenovávání předmětů a jevů (srov. Hladká 1997, 2000):

- a) obtížně kategoriálně zařaditelných, a proto obtížně slovotvorně „uchopitelných“ (srov. názvy pro škráloup [222]: *baran, blana, býk, čáp, kožich, kůže, pastýř, pavučina, tele* ad.);
- b) méně důležitých, tj. nemajících souvislost se základními lidskými potřebami (srov. názvy pro pěšinku ve vlasech [124]: *brázda, cesta, cestička, chodníček, pěšina, pěšinka, stezička, vývoz* ad.);
- c) emocionálně (kladně či záporně) pojímaných (srov. názvy pro sraženou část chleba při kůrce [264]: *brousek, cestička, chodníček, kanička, kliška, kohoutí mléko, mašlička, pentlička, pěšinka, stežka, šňůrka* ad.);

- d) patřících do domácího prostředí, tj. do oblastí, kterou provází důvěrnost komunikačních vztahů, emocionalita, často snaha o docílení humorného efektu (srov. názvy pro skrojek chleba [270]: *janek, paníček, patička, prdelka, sklípek, slepička, vdovec, zadeček* ad.);
- e) patřících do dětského světa (srov. názvy pro házení plochých kaménků po vodě [113]: dělat nebo házet *baňky, cvočky, hubičky, hvězdičky, kačeny, koničky, mističky, pukličky, rybičky, šipky, štiky, talířky, žabky* ad.);
- f) vizuálně výrazných, tvarově jednoduchých (srov. názvy pro vrásku [133]: *brázda, fald, vrap*; výraznější příklady lze najít např. v nářečních pojmenováních rostlin, viz 2. díl ČJA);
- g) relativně mladých, tzn. reálií, které bylo „nutno“ nějak náhle pojmenovat; zejména pokud pro ně byl typický vztah podřazenosti k jiné už dříve se vyskytující a pojmenované reálii, od níž se příliš nelišily (srov. názvy pro válcovitá železná kamínka šířící se v 19. století [330]: *botek, bubínek, čertík, dědek, elephant, hrnec, kanónek, kotýlek, vincek* ad.);
- h) tvořících část nějakého celku (srov. názvy pro zvýšenou část kamen [336]: *babka, hrobka, kachle, kamna, krovec, krůvek, povalek, strop, strůpek* ad.; výraznější případy lze nalézt např. v nářečních pojmenováních částí zemědělských nástrojů, viz 3. díl ČJA).

Uvedený přehled jistě není kompletní (nezmínili jsme např. uplatnění přenesených pojmenování v bohatěji zastoupených a vnitřně málo diferencovaných třídách denotátů, jakými jsou např. květiny, houby, jídla apod., srov. lexikum 2. a 3. dílu ČJA), a navíc je třeba zdůraznit, že zmíněné faktory se v působení na vznik přenesených pojmenování většinou kombinují.

Zajímavé je, že v případech, kde se užití metaforického (méně už metonymického) pojmenování skutečně nabízí, kde si ho podstata jevu „vynucuje“, je obraz územní stratifikace národního jazyka zpravidla členitější, nežli je běžné, tzn. nářeční areály bývají menší a počet různých nářečních ekvivalentů větší. Tato problematika by si zasloužila hlubší analýzu (srov. Balhar 1981, 1982), založenou na dostatečném množství materiálu, zdá se však, že k příčinám patří i působení výše zmíněných faktorů. Např. skutečnost, že přenesená pojmenování mívají vztah k intimnějším domácímu či dětskému světu, se projevuje tím, že bývají méně užívána v kontaktu s vnějším světem a mají tak menší možnost šíření do jiných regionů (někdy se váží jen na jednu rodinu, jednu obec). Tím, že se přenesená pojmenování vztahují často k jevům méně podstatným pro život a v slovní zásobě bývají perifernější, jsou na jedné straně méně stálá a více podléhají proměnám, zpravidla úzce lokálním, na druhé straně bývají méně ovlivnitelná lexikem okolních nářečí. Fakt, že přenesená pojmenování bývají historicky spíše mladší (mnohdy se vztahují k vývojově novějším reáliím), váže jejich vznik často až k období vnitřní diferenciaci jednotlivých nářečních oblastí, proto tato pojmenování nemívají charakter celonárodní. K důvodům bránícím územnímu šíření přenesených názvů může patřit i jejich adherentní expresivita (mimo svůj „mateřský“ region mohou působit příliš příznakově).

O výběru sémantických motivačních okruhů pro přenesená (zejména metaforická) pojmenování v nářečích lze říci, že paradoxně záleží spíše na charakteru

věcněvýznamového okruhu, z něhož se přenáší, nežli na charakteru pojmenovávaného jevu či předmětu, a to v tom smyslu, že se především vybírá z motivačních představ, které jsou venkovskému člověku blízké, které vyplývají z jeho každodenní zkušenosti (oblast domácích zvířat, předmětů denní potřeby, nářadí apod.). Spíše v ojedinělých případech výrazný tvar pojmenovávaného předmětu, jeho nápadná podobnost k předmětu jinému a často zároveň snaha o vytvoření názvu s expresivním příznakem vedou k užití motivace méně běžné, srov. [330] *elefant* ‚válcovitá železná kamínka‘. Specifikou lidového jazyka je relativně častější užití personické motivace (srov. Hladká 2001). Zajímavé je zejména přenášení personických propriet, většinou domácích podob osobních jmen (často ve spojení s formálním připodobněním). Bývá motivováno především snahou o vyjádření kladného nebo záporného hodnotícího odstínu, docílení ironie, komična apod. (srov. [330] *honzik, karlík, tonda, vašek, vincek* ‚válcovitá železná kamínka‘).

Uplatnění jednotlivých druhů přenesených pojmenování v nářečích. V materiálu ČJA 1 jsme např. v rámci vzorku 220 přenesených pojmenování vyskytujících se v daném významu jen v českých nářečích zaznamenali 90 metaforicky motivovaných lexikálních jednotek (např. [372] *bačkora* ‚nepálená cihla‘, [189] *na uši* ‚na kličku‘, [126] *ocásek* ‚cop‘, [182] *zdechlý, líný*‘, [270] *vdovec* ‚patka chleba‘), 29 metonymicky motivovaných jednotek (např. [340] *komínek* ‚kominík‘, [298] *muškát* ‚květináč‘, [82] *školák* ‚vrstevník‘, [372] *vepř* ‚nepálená cihla‘ – podle technologie, do cihel se přidávaly štětiny, [304] *záda* ‚opěradlo‘), 6 synekdochických jednotek (např. [364] *stavení* ‚půda‘, [360] *dům, domeček* ‚sín‘, [175] *krov* ‚krokev‘), 45 lexikálních jednotek vzniklých specializací (např. [100] *děcko* ‚děvče‘, [154] *kostka* ‚kotník‘, [322], *rušat* ‚kynout‘ – pův. význam ‚hýbat‘) a 5 lexikálních jednotek vzniklých generalizací (např. [281] *hrnce* ‚nádobí‘, [322] *lavičnick* ‚hadr‘ – rozšířením původního významu ‚hadr na lavice‘, [360] *zatknout* ‚zamknout‘). Ostatní případy se týkají buď složitějších významových posunů, které nelze dost dobře kategorizovat (platí to zejména o vícestupňových významových proměnách probíhajících v dlouhém časovém období), nebo u nich nebylo možno podle údajů v ČJA zjistit motivaci, a tím pádem ani způsob přenesení, např. [384] *kopka* ‚hřeben střechy‘: „Snad přenesením dem. ke *kopa*. Jg však *kobka* ‚vrch domu‘ jč. Podle Mch jde v tomto případě o přejetí z něm.“ (Výklady, které uvádíme v uvozovkách, jsou vždy přejaté z ČJA.)

Ke specializacím jsme kromě proměn, v nichž se extenze významu zřetelně zužuje specializačním sémem, viz př. výše, zařadili i případy, kdy význam zůstane v podstatě nezměněn a specializace spočívá v závaznosti výběru jednoho z možných (významově odpovídajících) lexémů pro užití v daném kontextu. Specializačním sémem je pak vlastně právě závaznost této volby (např. na určitém území je pro vybírání kalu ze dna studny [398] použitelné pouze sloveso *čistit* a na jiném jen *vybírat*; na jednom území je závazné pro navlékání nitě do jehly [198] sloveso *strčit*, na jiném *navléct* apod.). Ze zajímavějších případů, které jsme zařadili ke specializaci, jmenujme ještě např. typ [298] *střep, hrnek* ‚květináč‘. Původně šlo vlastně o nepřenesené názvy (květiny se dávaly skutečně do hrnků, a to do hrnků rozbitých, tedy střepů), které se v daném užití lexikalizovaly (tím došlo ke specializaci významu – např. ‚hrnek na květiny‘) a zachovaly se i poté, co se reálie proměnila (vývojově by potom bylo možno hovořit naopak o generalizaci).

Formální diferenciacce přenesených pojmenování. Přenesená pojmenování s odlišujícím přívlastkem se v materiálu ČJA 1 vyskytla jen vzácně (častější jsou např. v nářečních názvech rostlin, viz ČJA 2), např. [94] *křesný tatíček* ‚kmoťr‘, [96] *křesná matka/matička* ‚kmoťra‘. (V případech, kde má přívlastek skutečně zužující funkci, jde totiž o popisné víceslovné pojmenování, které nelze považovat za přenesené, srov. názvy pro nevypalovanou cihlu [371]: *nepálená cihla*, *surová cihla*, *sušená cihla*.) Odlišovací funkce deminutivního (příp. jiného) sufixu se v materiálu ČJA 1 projevila podstatně častěji. Ze cca 400 přenesených pojmenování v ČJA 1 téměř čtvrtinu tvoří formální deminutiva. V některých případech měl sice (územně vázaný) charakter formálního deminutiva už motivující výraz (např. [298] *hrnek* ‚květinač‘, [330] *botek* ‚válcovitá železná kamínka‘), většinou se však deminuce podílela až na procesu vzniku nového pojmenování. Někdy je nicméně obtížné určit, zda deminuce sloužila především jako prostředek formálního odlišení, nebo zda spíš odrážela malou velikost pojmenovávané reálie, resp. její menší velikost vzhledem k reálii označované motivujícím lexémem. Domníváme se však, že jestliže vzniká přenesené pojmenování v podobě formálního deminutiva z jednotky, která v motivujícím významu disponuje nedeminutivní formou, je možno o odlišovací deminuci hovořit v zásadě vždy (zcela nesporné jsou pak případy, kde motivující slovo v primárním významu zdobněliny vůbec nebo zpravidla netvoří, srov. nář. rostlinné názvy *májík* < *máj*, *míšek* < *mech*, *mnišek* < *mnič*; Hladká 1998). Příklady přenesených pojmenování v podobě formálních deminutiv z ČJA 1: [66] *chlapec*, též *chlapík* ‚chlapec‘, [268] *husička* ‚skrojek chleba‘, [154] *kotík* ‚kotník‘, [154] *kostka* ‚kotník‘, [336] *krovec*, též *krůvek* ‚zvýšená část kamen‘, [290] *lopatka* ‚vařečka‘, [280] *moučka* ‚drobenka‘, [330] *pecek* ‚válcovitá železná kamínka‘, [256] *víčko* ‚ošatka‘.

Určitou nejistotu v pojmání formálních deminutiv odráží i nestejnorodost výkladů v ČJA. K výše uvedeným lexémům: *chlapec*: „Staré dem. od *chlap*, dnešní význam vznikl specifikací.“, *chlapík*: „Dem. od *chlap*, specifikací významu.“; *husička*: „Přenesené na základě tvarové podobnosti“; *kotík*: „Od nář. *kot* ‚lýtková kost‘ dem. příponou se specifikujícím významem.“, *kostka*: „Formální dem. od *kost*, psl. **kostb*, specifikací významu.“; *krovec*: „Přenesením významu formálního dem. ke *krov*.“, *krůvek*: „Viz *krovec*.“; *lopatka*: „Deminucí a přenesením významu od *lopata*.“; *moučka*: „Dem. od *mouka*, specifikací.“; *pecek*: „Formální deminutivum od slez. *pec* m., specifikací významu.“; *víčko*: „Přenesením.“

V ČJA 1 se objevují také případy **formálního (zvukového) připodobnění**, jednak podpořené významovou souvislostí (např. [242] *chlebové maso* ‚libové maso‘: „Patrně z *lebové* (po střm. změně *li>le*) adideací k subst. *chléb*, metaforicky ‚maso je chléb‘, tj. ‚maso suché, netučné‘.“; [174] *nežid* ‚vřed‘: „Nežit je tedy ‚vřed nehojící se‘. Forma *nežid* příkloněním k subst. *žid* ‚něco podřadného‘.“), jednak víceméně sémanticky nepodpořené ([336] *sklípek* ‚skrojek chleba‘: „Lidovou etymologií mylně příkloněno ke sklep.“). Zvláštní skupinu tvoří v nářečích pojmenování vzniklá příklonem k domáckým vlastním jménům, např. [348] *petruška* ‚petrolej‘ (srov. Fic 1995, Hladká 2001).

Terminologická poznámka: Pro případy formálního připodobnění, při němž spolupůsobí významová motivace, se ve všech dílech ČJA velmi často – ne však závazně – užívá termín adideace.

Zavedla jej polská jazykověda v souvislosti s rozčleněním typů paronymické atrakce (tj. lidové etymologie) na: 1) asonanci, tj. změnu pouze na základě vnějších podobností bez sémantické souvislosti, 2) arradikaci, tj. přiřazení k nějakému bohatěji doloženému kořeni na základě paronymie i nové sémantické interpretace, 3) adideaci, tj. novou interpretaci na základě sémantických vztahů. (Janyšková 2002, s. 129)

Zpracování přenesených pojmenování (a sémantických posunů) v ČJA 1

Z povahy atlasového díla, zaměřeného především na zachycení územní stratifikace nářeční slovní zásoby, vyplývá, že se nemůže věnovat otázkám přenesených pojmenování nijak detailně. Většina nářečních atlasů shromážděný materiál v podstatě neanalyzuje. Konkrétně problematika přenesených pojmenování bývá reflektována maximálně grafickými souvislostmi mapových značek. ČJA je v rámci atlasových děl specifický tím, že obsahuje poměrně detailní komentáře podávající základní analýzu shromážděných nářečních ekvivalentů. Ani on však nemůže přinést hlubší sémantický nebo etymologický rozbor materiálu. Naznačuje pouze nejdůležitější fakta, většinou na základě citace a účelového zjednodušení základních etymologických prací. Otázkami sémantiky a etymologie se zabývá 4. a zčásti též 2. pododdíl komentářů. V prolegomenech ČJA 1 se o 2. pododdílu mj. píše (s. 32): „Do druhého oddílu se soustřeďuje výklad o významové stránce sledovaného hesla [...] Podle možností se uvádějí zajímavé motivační zdroje nářečních pojmenování.“ O 4. pododdílu se mj. říká (s. 33–34): „Uvádí se též co nejstručnější etymologický výklad hesel. [...] V etymologii se omezujeme jen na nejbližší etymologickou příbuznost, tzn. že např. u výkladu slova *vepřík* ‚nepálená cihla‘ pouze konstatujeme, že jde o přenesení významu, ale etymologii slova *vepř*, z něhož je výraz *vepřík* utvořen, už nepodáváme.“ Z uvedených zásad je zřejmé, že přeneseným pojmenováním není v ČJA věnován velký prostor. Výklady ve 2. oddíle se jimi zabývají spíš ojediněle (čestnou výjimku představuje motivační analýza pojmenování pro válcovitá železná kamínka [330]) a 4. oddíl komentářů o nich přináší jen zcela základní informaci v rámci krátkého etymologického exkurzu.

Čtenář se ne vždy dozví, jaká byla např. geneze významových změn (včetně jejich směru, neboť intuitivně předpokládaná filiace, opírající se většinou o znalost synchronně existujícího stavu ve spisovném jazyce, nemusí být vždy správná!), zda při významové změně pouze jeden význam vystřídal druhý, nebo zda šlo o vznik polysémie, o jaký typ významového posunu se jednalo (metafora, metonymie, specializace aj.), jaká k němu vedla konkrétní motivace apod.

Jisté je, že zejména u lexémů reflektujících vývojově starší a často víceetapnové významové proměny je uvádění všech těchto informací velmi obtížné i pro speciálně zaměřené práce etymologické (ty zpravidla akcentují vývoj formy, sémantická stránka výkladu bývá poměrně málo propracovaná; k obratu dochází až v posledních desetiletích, srov. např. Havlová 1979, 1999), takže je nelze očekávat od dialektologického atlasového díla. V některých případech však výklady v ČJA přece jen mohly přinést detailnější informace, případně je podávat jednotnějším způsobem, aby nedocházelo ke zbytečným dezinterpretacím.

Vzhledem k prostorovému omezení zmíníme pouze několik méně složitých problémů konkrétního zpracování přenesených pojmenování v ČJA 1: a) nejednotné uvádění/neuvádění praslovanského předstupně pojmenování, b) nedostatečné rozlišení druhů přenášení či změn významu, c) většinové neuvádění motivací přenesených pojmenování (s předpokladem, že si je čtenář odvodí na základě – ne vždy adekvátní – analogie se spisovným jazykem).

U případů a) a b) se zastavíme detailněji a uvedeme alespoň několik příkladů.

Ad a): V prolegomenech (viz výše) se říká, že by v etymologickém výkladu měl být uveden vždy pouze poslední vývojový předstupeň sledovaného nářečního pojmenování. Podle této zásady by se v něm tedy neměla objevit praslovanská forma, pokud k sledovanému přenosu významu došlo až v českém prostředí. Naopak objeví-li se psl. forma, měl by její výskyt signalizovat, že k přenosu či změně významu došlo už ve vývojové fázi vázané na tuto formu. Pak by ovšem měl být uveden i její původní, motivující význam. Nejednotnosti či zkratkovitost při uplatňování této zásady mnohdy komplikují jednoznačnou interpretaci výkladů.

Srov. př.:

[182] *shnilý* ‚líný‘ – „Přeneseně od *shnilý* ‚hnitím rozložený‘, to od psl. **сѣ-гнити* ‚shnit‘.“

Z toho, co je explicitně řečeno, se zdá, že metaforický významový posun vznikl až v češtině. Informace o psl. slovese, u něhož je uveden pouze primární význam, je pak podle zásad v prolegomenech zbytečná. Pokud je ovšem míněno, že k přenesení došlo už v psl. (o čemž by mohlo svědčit doložení významu v lužické srbštině a polštině), mělo by to být explicitně vyjádřeno.

[178] *suchý* ‚hubený‘ – „Psl. **suchъ*.“

Předpokládáme, že výklad spojuje existenci sledovaného významu už s psl. formou. O původním významu, tj. motivačních vztazích mezi významy ‚suchý‘ a ‚hubený‘ se ale explicitně neříká nic.

[133] *vrap* ‚vráska‘ – „Specifikací z nář. ‚záhyb‘. Psl. **воръ-а*, to od psl. **ворпити* ‚mačkat, borřit‘.“

Jestliže jde o významový posun z nář. slova, pak je už zbytečná psl. podoba. Jestliže šlo o posun starší (do jisté míry by o tom svědčil doklad z hlůž., pokud nevznikl nezávisle paralelní motivací), pak by naopak neměla být uváděna motivace nářečním výrazem.

Ad b): Ve výkladech 1. dílu ČJA se většinou nerozlišuje, zda pojmenování vzniklo na základě metafory, metonymie, specifikace apod. Ve většině případů se pouze konstatuje buď *přenesené pojmenování*, *přeneseně* apod., nebo *specifikací*, *specifikací významu* apod. První možnost se užívá nečastěji k označení metaforických pojmenování, druhá možnost pro různé druhy významových posunů. Toto dělení však není nikde explicitně zmíněno a není ani užíváno obecně (ojedině se např. objeví speciálnější pojatý výklad, např. *metaforickým přenesením*, *rozšířením významu* apod.). Především označení *specifikací významu* je často pojímáno ve smyslu skutečně specializačním, tj. jako zužování významu, a jindy je užito zcela obecně, např. pro metonymii, což může být zavádějící.

Srov. př.:

[66] *synek* ‚chlapec‘ – „Dem. od psl. **сынъ*, pak specifikací významu.“

Jde spíše o opačnou významovou změnu, tj. generalizaci, rozšíření významu. Srov. vhodnější výklad u paralelního hesla [68] *cérka* ‚děvče‘ – „Rozšířením významu slova *dcerka*, to dem. k *dcerá* [...] ‚přímý potomek ženského pohlaví‘.“

(Podle stanovených zásad by v tomto případě asi také nemusela být uváděna psl. forma, nebylo-li jí míněno, že ke změně došlo už v psl.)

[212] *šiška* ‚knedlík‘ – „Z. psl. *šiška (od *šbka reduplikací pro krátkost slova), specifikací významu.“

Spíše metaforickým přenesením. Pojmenovací postup by snad mohl být chápán i jako specifikace nějakého zobecnělého metaforického významu ‚tvar podobný šiště‘, pak by ale toto chápání muselo být explicitně vysvětleno. (Opět není nutné uvádět praslovanskou formu a její původ.)

[304] *židle* ‚opěradlo‘ – „Specifikací významu slova židle, přejatého z něm.“

Spíše synekdochickým přenesením.

[336] *kachle* ‚zvýšená část kamen‘ – „Specifikací významu slova přejatého z něm.“

Spíše metonymickým přenesením na základě souvislosti: část pokrývá kachlemi.

[174] *krtice* ‚vřed‘ – „Rozšířením významu, k psl. *krътъ ‚krtek‘.“

Rozšířením jakého významu? Proč se uvádí psl. podoba slova *krtek*? Nejpravděpodobnější je výklad, který je v daném hesle citován u dokladu z Jungmannova slovníku: „vřed poněkud krtkovým cestám a kopcům podobný“. Ostatně *krtice* může být i název pro krtčí hromádku. Nešlo by pak o rozšíření významu, ale o metaforické pojmenování.

Závěr

Všechny tři lexikální díly ČJA předvedly český národní jazyk v nesmírné slovníkové bohatosti a pestrosti, odhalily jeho specifika v oblasti pojmenovacích postupů, upozornily na zajímavé etymologické i mezijazykové souvislosti. Přinesly unikátní materiál, který čeká na detailnější lexikologickou, etymologickou i dialektologickou analýzu. Na některé otázky týkající se speciální oblasti přenesených pojmenování, které se nabízejí při studiu lexika 1. dílu ČJA, jsme se snažili upozornit v této stati.

LITERATURA

- BALHAR, J.: Bohatost územní diferenciaci nářečního lexika a její příčiny. *SPFFBU*, A 29, 1981, s. 119–124.
- BALHAR, J.: Zanikající složky nářeční slovní zásoby. *SPFFBU*, A 30, 1982, s. 143–148.
- BALHAR, J.: Metafory v nářečí. *Čeština doma a ve světě*, III, 1995, s. 258–259.
- BALHAR, J. – JANČÁK, P. a kol.: *Český jazykový atlas 1–4*. Praha: Academia, 1993, 1997, 1999, 2002.
- FIC, K.: Psychologické změny v nářečním výrazivu. In: KARLÍK, P. – PLESKALOVÁ, J. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.), *Poceta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Albert, 1995, s. 111–116.
- HAVLOVÁ, E.: Význam sémaziologie pro etymologický výzkum. *Listy filologické*, 102, 1979, s. 182–184.
- HAVLOVÁ, E.: Komplexní situace jako sémantické východisko při vzniku slovanských slov. *Slavia*, 68, 1999, s. 287–294.
- HLADKÁ, Z.: K přeneseným pojmenováním v českých nářečích. In: *Přednášky a besedy z XXX. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 19–25.
- HLADKÁ, Z.: Uplatnění formální deminuce v tvorbě lidových jmen rostlin. *SPFFBU*, A 46, 1998, s. 107–112.
- HLADKÁ, Z.: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Brno: Masarykova univerzita, 2000.
- HLADKÁ, Z.: Personická motivace přenesených pojmenování v českých nářečích. *SPFFBU*, A 49, 2001, s. 197–211.

JANYŠKOVÁ, I.: Etymologie lidová. In: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002, s. 129–130.

ZU DEN ÜBERTRAGENEN BEZEICHNUNGEN UND DEREN BEARBEITUNG IM 1. TEIL DES *TSCHECHISCHEN SPRACHATLASSES*

Der 1. Teil des ČJA, dessen Reedition im Moment vorbereitet wird, registriert den mundartlichen Wortschatz aus den Bedeutungsbereichen „Orts- und Hausumwelt“ und „Mensch“. Von den 2.200 erfassten Lexemen entstanden ca. 400 auf der Basis von Metapher, Metonymie, ggf. Bedeutungsverschiebung. Der Beitrag bemüht sich, an Hand dieses Materials einige allgemeine Tendenzen aufzuzeigen, die bei der Bildung übertragener Bezeichnungen in den Dialekten erkennbar sind. Der Artikel befasst sich auch mit der Problematik der Erläuterung übertragener Bezeichnungen in dem Kommentarteil von ČJA 1.

Zdeňka Hladká
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
602 00
zdena@phil.muni.cz